

DE DOCHTER VAN DE HORLOGEMAKER

Larry Loftis

DE DOCHTER VAN DE HORLOGEMAKER

Het waargebeurde verhaal van verzetsstrijder
Corrie ten Boom, die tijdens de Tweede Wereldoorlog
Joodse onderduikers in huis nam en daarna
kamp Ravensbrück overleefde

Vertaald door Irene Goes

ISBN 978-90-492-0337-5

ISBN 978-94-023-1842-5 (e-book)

NUR 402

Oorspronkelijke titel: *The Watchmaker's Daughter*

Vertaling: Irene Goes

Omslagontwerp: Pinta Grafische Producties

Omslagbeeld: © Shutterstock

Zetwerk: Elgraphic

© 2023 Larry Loftis

© 2024 Nederlandse vertaling Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam

De uitgever heeft ernaar gestreefd alle rechten van derden te regelen volgens de wettelijke bepalingen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen contact opnemen met Meulenhoff Boekeryj bv, Amsterdam.

Niets uit deze uitgave mag openbaar worden gemaakt door middel van druk, fotokopie, internet of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor Steve Price, een ware Casper ten Boom

Niet wat je wenst,
maar resoluut het goede wagen en doen.
Niet blijven zweven tussen mogelijkheden,
maar onbevreesd de werkelijkheid aangrijpen.
Vrijheid woont niet in de vlucht der gedachten,
alleen in de daad.
Laat angst en aarzeling los,
ga naar buiten waar de storm woedt van de tijden,
slechts gedragen door Gods gebod en je geloof.
Dan zal de vrijheid je geest juichend ontvangen.

—*Dietrich Bonhoeffer*

INHOUD

Dramatis Personae	11
Proloog	13
1. De horlogemakers	15
2. Hitlerjugend	27
3. Vervolging	31
4. Razzia's	42
5. Onderduiken	53
6. De Engelenbak	61
7. De baby's	74
8. Doodsangst	84
9. Verzet	94
10. De hoofdinspecteur	102
11. De missie	114
12. Zeshonderd gulden	125
13. In de val	133
14. Bevoorrecht	141
15. Gevangenis	148
16. Luitenant Rahms	156
17. Beenderen	170
18. Mevrouw Diederiks	181
19. Standrecht	187
20. Ravensbrück	194
21. Moord	207

22. Het geraamte	214
23. De lijst	219
24. Oedeem	223
25. Déjà vu	233
26. De fabriek	238
27. Heb uw vijand lief	248
Epiloog	257
Hoe het verderging	261
Appendix	275
Noot van de auteur	277
Dankwoord	281
Noten	283
Bibliografie	305
Fotocredits	325
Register	327

D R A M A T I S   P E R S O N A E

Familie Ten Boom	Bijnaam	Relatie
Arnolda Johanna	Nollie	Corries oudere zus
Cocky van Woerden		Corries nicht, Nollies dochter
Peter van Woerden		Corries neef, Nollies zoon
Casper	Opa	Corries vader
Cornelia Arnolda Johanna	Corrie (Tante Kees)	
Elisabeth	Betsie (Tante Bep)	Corries oudste zus
Willem		Corries broer
Christiaan Johannes	Kik	Corries neef, Willems zoon
Vaste onderduikers	Bijnaam	
Hansje Frankfort-Israëls	Thea	
Ronnie Gazan		
Mary van Itallie		
Mirjam de Jong		
Leendert Kip		
Meta Monsanto	Tante Martha	
Paula Monsanto		
Meijer Mossel	Eusi	
Nel		
Hans Poley		
meneer De Vries		
Henk Wessels		
Henk Wijdijk		
Verzetsstrijders	Bijnaam	
Hans van Messel		
Reynout Siertsema	Arnold (codenaam)	
Herman Sluring	Pickwick, Oom Herman	
En verder	Rol	
Luitenant Hans Rahms	Duitse militaire rechter	

PROLOOG

LUITENANT HANS RAHMS WAS EEN knappe verschijning. Gesoigneerd, zijn uniform strak om zijn brede schouders gespannen, imposant. Met zijn kaarsrechte rug en zelfverzekerde uitstraling zag hij eruit als een modelnazi. Maar hij was meer dan een ss-officier die de leiding had over de gevangenis: hij was de militaire rechter die over Corries lot zou beslissen. Eigenlijk was hij rechter, jury en beul ineen. Met een enkel handgebaar kon hij je naar de galg sturen of naar een concentratiekamp.

Corrie stond voor zijn bureau met daarop een stapeltje papieren – háár papieren. Aantekeningen over ondergrondse activiteiten zoals het regelen van bonkaarten, met de namen en adressen van vrienden, Joden, en verzetsmensen. De Gestapo had ze gevonden bij een doorzoeking van de Bèjé en de stapel blijkbaar gewoon overgedragen aan de gevangenis.

‘Kunt u dit verklaren?’ vroeg Rahms.

Corrie voelde haar hart tekeergaan. Naast het feit dat ze werd beschuldigd van misdrijven waar de doodstraf op stond liep iedereen die op die lijst stond gevaar. Als de Gestapo deze verzetsmensen vond, zouden ze worden gearresteerd en naar concentratiekampen afgevoerd of doodgeschoten. De Joden die in deze papieren werden genoemd zouden worden opgepakt voor deportatie naar een vernietigingskamp. Maar wat kon ze zeggen tegen de luitenant? Dat dit niet haar aantekeningen waren? Nee, dit was het einde. Voor haar, voor iedereen.

‘Nee, dat kan ik niet.’

HOOFDSTUK I

DE HORLOGEMAKERS

TIK. TAK. TIK.

Het was een kalmerend geluid. Precies en voorspelbaar. De winkel van Willem ten Boom in de Barteljorisstraat 19 in Haarlem was klein, en de tikkende horloges leken uit te nodigen tot conversatie en vriendschap. Hij had het huis in 1837 gehuurd om zijn klokkenwinkel te starten, een drastische breuk met het hoveniersvak van zijn vader. Zoals gold voor de meeste huizen in de stad was de winkel beneden en werd er gewoond op de eerste en tweede verdieping.

In 1841 trad Willem in het huwelijk met Geertruida van Gogh, en drie jaar later gebeurde er iets ongebruikelijks op de B  j   – zoals hui-ze Ten Boom ging heten. De plaatselijke hervormde dominee, domi-nee Witteveen, kwam op een dag met een bijzonder verzoek bij Wil-lem: ‘Je weet dat de Schrift voorschrijft dat we moeten bidden voor vrede in Jeruzalem, en voor de zegening van de Joden.’ Destijds was het een opmerkelijk verzoek, want maar weinig Nederlandse christe-nen hadden van bidden voor Israël gehoord, maar Willem ging ak-koord. ‘Ik heb altijd van het oude volk van God gehouden,’ zei hij te-gen Witteveen. ‘Ze hebben ons de Bijbel en onze Messias gegeven.’

Na deze eenvoudige aanmoediging begon Willem vrienden bij hem thuis uit te nodigen om samen te bidden voor Jeruzalem en de Joden. Deze nalatenschap gaf hij later door aan zijn kinderen en kleinkinderen.

In 1856 stierf Geertruida aan tbc, en twee jaar later trouwde Wil-lem met Elisabeth Bell. Hun eerste kind, Casper, werd een jaar later

geboren. Casper werkte verscheidene jaren als leerling bij zijn vader in het familiebedrijf, en toen hij achttien werd opende hij zijn eigen horlogemakerij op Rapenburg, in de Joodse wijk in Amsterdam.

Hij werd opgenomen in de gemeenschap en bewonderde zijn buren. 'Al zolang ik me kan herinneren hangt het portret van Isaïc da Costa bij ons in de huiskamer,' gaf hij later te kennen.¹ 'Deze man Gods, met zijn hart vol passie voor Israël, heeft onze familie sterk beïnvloed.'

Casper vierde vaak samen met de Amsterdamse Joden sabbat en joodse feestdagen, hij bestudeerde de Talmoed met hen, en was aangenaam verrast toen ze hem vroegen de invulling van de profetieën uit het Oude Testament in het Nieuwe Testament uit te leggen.

Toen hij vijfentwintig was trouwde Casper met een jonge vrouw, Cornelia ('Cor') Luitingh. Ze kregen hun eerste kind in 1885, Elisabeth ('Betsie'), gevolgd door broertje Willem een jaar later. In 1890 kregen ze opnieuw een dochter, Arnolda ('Nollie') Johanna, en een derde dochter – een te vroeg geboren, ziekelijk kind – op 15 april 1892.

Ze noemden haar Cornelia ('Corrie') Arnolda Johanna.

Cor getuigde in haar dagboek van zowel angst als hoop: 'De Heer schonk ons een heel klein, zwak baby'tje – Corrie. Och, zo zielig, zo klein. Amper levend, blauwachtig witjes, ik heb nog nooit zoiets meelijwekkends gezien. Niemand dacht dat ze het zou redden.'

Maar ze bleef in leven, al was ze pas zes maanden oud toen haar grootvader Willem overleed.² Maar Willem had altijd al gepland dat Casper het familiebedrijf zou voortzetten, en dus gingen Casper en Cor na zijn dood terug naar Haarlem om de zaak over te nemen. Een paar jaar later, in 1897, ging Elisabeth ergens anders wonen zodat Casper, Cor en de kinderen in de Bèjé konden wonen.

Casper ging verder waar zijn vader was gebleven, en spijkerde zijn horlogemaakvaardigheden bij door als leerling mee te lopen onder Hoü, die werd beschouwd als de beste in de wereld. In zijn winkel in de Bèjé hing Casper een door een Nederlandse kunstenaar gemaakte ets op van een horlogemaker aan zijn werktafel.

De ets van de horlogemaker.

Het was een treffende samenvatting van het leven van Casper ten Boom.

Hij had gehoopt zijn ambacht aan zijn zoon door te geven, maar kort voor zijn achttiende verjaardag vertelde Willem aan zijn vader dat hij niet in de zaak wilde, omdat hij zich geroepen voelde om dominee te worden. Al was hij teleurgesteld, Casper begreep het. Hij gaf zijn zoon toestemming om theologie te studeren aan de Rijksuniversiteit Leiden. De twaalfjarige Corrie echter kondigde aan bij haar vader dat zij wel horlogemaakster wilde worden. Dankbaar dat iemand in het gezin de zaak zou voortzetten begon hij haar op te leiden.

Willem voltooide zijn theologiestudie in 1916. Later zou hij een functie accepteren bij de kerk in Oud-Zuilen, een schilderachtig plaatsje aan de rand van Utrecht. Tot zijn verrassing stond de kerk

Casper aan het werk in de Bêjé-winkel.

hem toe dat hij een dag per week mocht doorgaan met studeren aan de beroemde universiteit van de Domstad. Willem wist niet hoe snel hij zich moest onderdompelen in een onderwerp dat hem fascineerde en zorgen baarde: antisemitisme. Dit verdorven denken had wortel geschoten in Duitsland en Frankrijk, en hij kon het niet genoeg bestuderen. ‘Ik vond het vanaf het begin af aan al interessant,’ vertelde hij zijn verloofde Tine van Veen op een dag. ‘Maar nu ik er meer van weet, neemt het me volledig in beslag. De Joodse kwestie laat me niet los. Het is zo gevaarlijk. De hele wereld zal worden geraakt door de gevolgen van het antisemitisme.’

Willem kon niet weten hoe profetisch zijn woorden zouden blijken.

Corrie werkte ondertussen ijverig door om een competente assistent voor haar vader te worden. Ze had haar eigen werktafel in de winkel, en Casper verwachtte van haar dat ze punctueel was, vlijtig en vasthoudend. Tegelijk spoorde hij haar aan. Al werd hij nu alom gezien als de beste horlogemaker van Holland, op een dag zei hij tegen haar: ‘Meisje, ik weet zeker dat jij een betere horlogereparateur zult worden dan je vader.’

Naarmate de jaren voorbijgingen wilde Corrie beter worden in het vak en daarom drong ze er bij haar vader op aan: ‘Papa, als er een horloge ter reparatie wordt gebracht moet ik vaak u of de horlogemaker

De familie Ten Boom in 1902. V.l.n.r.: Betsie, Nollie, Casper, Willem, Cor en Corrie.

vragen wat er scheelt. Ik wil graag meer afweten van het binnenwerk van een uurwerk.’

Maar in die tijd waren er alleen in Zwitserland opleidingen tot horlogemaker, en Casper kon het zich niet veroorloven zijn dochter daarheen te sturen. Toch hielden hij en Corrie dat als doel in hun achterhoofd; op de een of andere manier zou het ze lukken.

Niet lang daarna was Corrie bezig met het proeflezen van een van haar vaders artikelen voor zijn wekelijkse tijdschrift voor horlogemakers. Het ging over een uiterst bijzonder horloge, met afstand het duurste ter wereld, dat was besteld en gemaakt voor de keizer van Oostenrijk. Maar sinds zijn abdicatie kon hij het zich niet langer veroorloven. Het was gemaakt van hoog-karaats goud, en het was het eerste zakhorloge dat een muziekje afspeelde, de ‘Ranz des Vaches’, een Zwitsers volksliedje. Casper sloot het artikel af met een felicitatie voor de gelukkige horlogemaker die het uiteindelijk zou mogen verkopen.

Een paar dagen later kwam een van de vaste klanten de winkel in met een speciaal verzoek. ‘Ik zoek een horloge dat niemand anders heeft,’ verkondigde hij. ‘Weet u of dat mogelijk is? De prijs kan me niet schelen.’

Casper noemde het Ranz des Vaches-horloge en de prijs, waarbij

De kinderen Ten Boom in 1910. V.l.n.r.: Nollie, Corrie, Willem en Betsie.

hij aantekende dat het uurwerk zich in Zwitserland bevond. De man betaalde er ter plekke voor en zei dat hij die week naar Zwitserland zou gaan en het zelf zou ophalen. Caspers commissie voor de verkoop was zó hoog dat Corries school en stage bij twee Zwitserse uurwerkfabrieken er ineens mee konden worden betaald.

De dochter van de horlogemaker zou zelf horlogemaker worden.

Toen Corrie haar Zwitserse leerlingschap had voltooid, kwam ze terug naar huis om haar vader in de winkel te helpen. Op 17 oktober 1921 overleed Corries moeder, Cor. Caspers hart was gebroken, en Corrie noteerde de woorden die hij sprak toen hij nog een laatste maal naar de vrouw keek van wie hij zoveel hield.

‘Dit is de verdrietigste dag van m’n leven. Dank U, Heer, dat U haar aan mij hebt gegeven.’

Datzelfde jaar werd Corrie de eerste vrouwelijke horlogemaker in Holland. Mettertijd zou ze het merendeel van de handel die in de Ten Boom-winkel binnenkwam voor haar rekening nemen.

Ondertussen ging Willem door met preken en schrijven over antisemitisme, en in 1925 vroeg de Nederlandsche Vereeniging voor Is-

raël of hij zou willen overwegen een speciale functie te bekleden als zendeling voor de Joden in Amsterdam. Ter voorbereiding op dit werk stelde de vereniging voor dat Willem een jaar vrijaf zou nemen om te studeren aan het Institutum Judaicum in Leipzig, Duitsland. Willem wist niet hoe snel hij daar ja op moest zeggen, en eenmaal in Duitsland begon hij met promotieonderzoek. De drie daaropvolgende jaren werkte hij aan zijn proefschrift: *Entstehung des Modernen Rassenantisemitismus in Frankreich und Deutschland* (Het ontstaan van raciaal antisemitisme in Frankrijk en Duitsland).

Terwijl Willem in Leipzig zijn dissertatie schreef, maakte Adolf Hitler zich op om zijn eigen werk te publiceren: het antisemitische werk *Mein Kampf*.³ Hoewel Willem niet op de hoogte was van het boek van Hitler, had hij genoeg gezien om te weten dat er slecht weer op komst was. In een brief aan Tine schreef hij: 'Ik verwacht dat er over een paar jaar ergere pogroms komen dan ooit tevoren. Talloze Joden uit het oosten zullen de grens oversteken om in ons land toevlucht te zoeken. Op die situatie moeten we ons voorbereiden.'

Willem ontving zijn doctoraatsdiploma in 1928. Zijn dissertatie over antisemitisme werd twee jaar na Hitlers tweede deel van *Mein Kampf* gepubliceerd, en slechts vijf jaar voor Hitler aan de macht kwam. Deze jonge Nederlandse wetenschapper – die in Duitsland was opgeleid en wiens werk daar was uitgekomen – had in het hol van de leeuw de leeuw uitgedaagd. Het zou het begin blijken van een lang, hevig gevecht tussen de Ten Booms en de nazi's.

Toen Willem klaar was met zijn studie begon hij aan zijn zendingswerk onder Joden. Een aantal dagen per week bezocht hij de Jodenbuurt in Amsterdam, waarbij hij met sommigen discussieerde en bijbels uitdeelde aan anderen. In de

Casper bij de horlogewinkel, rond 1905.

Dr. Willem ten Boom

typische Ten Boom-stijl stelde hij zijn huis open voor alle mensen in nood. Het huis kreeg de naam Theodotion, geschenk van God. Binnen maar een paar jaar zou dat huis worden ingezet om Joodse levens te redden.

Op 30 januari 1933 benoemde de Duitse president Paul von Hindenburg – onder druk van zijn adviseurs en tegen beter weten in – Adolf Hitler als rijkskanselier van Duitsland.⁴ Koningin Wilhelmina, die de Duitse situatie voor Nederland in de gaten hield, wist

dat de benoeming voor problemen zou zorgen. ‘De oude President Hindenburg was nog wel aan het bewind,’⁵ riep zij in herinnering, ‘maar aan Mussolini hadden wij gezien hoe snel fascistische krachten de wettige gezagdrager opzij weten te schuiven. Het leed voor mij geen twijfel, dat nu Hindenburg hetzelfde lot zou treffen en Hitler spoedig zijn dictatuur zou vestigen.’

Toen hij eenmaal was geïnstalleerd, zette Hitler onverwijld zijn Jodenvervolging in gang. Op 1 april stelde hij een eendaagse boycot in van Joodse firma’s. Door het hele land werden mensen die iets wilden kopen bij Joodse winkels tegengehouden door de nazistische SA.⁶ Veel Duitsers waren verontwaardigd en weigerden aan de boycot mee te doen. Zo duwde in Berlijn Julie Bonhoeffer – de negentigjarige oma van de lutherse predikant Dietrich Bonhoeffer – een kordon van nazi’s opzij zodat ze haar boodschappen kon doen in een Joodse zaak.

Maar de boycot was slechts een voorproefje. Zes dagen later sloot het naziregime Joden uit van alle openbare ambten, waaronder ook op scholen en universiteiten, wat resulteerde in het ontslag van alle Joodse professoren en docenten. Daarnaast werd het voor Joden verboden te werken in de advocatuur of in de geneeskunde.⁷ Alles bij elkaar werden er zo’n tweeënveertig wetten ingevoerd die tot doel hadden Joden apart te zetten. Het jaar erop werden er nog eens negentien

wetten aangenomen, en in 1935 nog eens negenentwintig. De rassenwetten van Neurenberg, zoals de wetsbepalingen uit 1935 werden genoemd, ontnamen Duitse Joden hun staatsburgerschap en verboden ze om met ariërs te trouwen; ook buitenechtelijke verhoudingen tussen Joden en niet-Joden waren niet toegestaan.

In maart beval Hitler zijn troepen het Rijnland opnieuw te bezetten, een gebied dat grensde aan de Rijn en dat Duitsland in de Eerste Wereldoorlog had verloren. Het was een daad van agressie, maar de internationale gemeenschap zweeg, misschien omdat ze aarzelde om een land tegen te werken dat territorium terug claimde. Aan diplomatieke zijde probeerde Hitler iedereen kalm te houden; het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken stelde de Nederlandse regering keer op keer gerust dat het *Reich* de Nederlandse neutraliteit zou respecteren.

Die zomer werden de Olympische Spelen van 1936 in Berlijn gehouden en Hitler, die met Duitsland goede sier wilde maken, liet de teugels van de Jodenvervolgving iets vieren. Maar zodra na de Spelen de internationale pers was vertrokken, werden de nazistische aanvallen opgeschaald. Joden mochten niet meer in hotels overnachten, ze mochten niet meer in restaurants of winkels van niet-Joden komen, ze mochten zelfs geen parken meer in waar alleen ariërs mochten komen.

De nazi's beperkten zich niet tot het vervolgen van joden; ook christenen namen ze op de korrel.⁸ In 1937 arresteerden ze Martin Niemöller, de invloedrijke Berlijnse pastoor en hoofd van de antinazistische Bekennende Kirche. Zijn misdaad, zo luidde de aanklacht, bestond uit 'kwaadwillende aanvallen op de staat'. Hij kreeg een boete, een korte celstraf en werd toen vrijgelaten. Toen hij hoorde dat Niemöller vrij was, gaf Hitler bevel hem opnieuw te arresteren en werd hij naar concentratiekamp Sachsenhausen afgevoerd.⁹

Maar in Holland waren de zaken nog redelijk normaal. In 1937 trouwde prinses Juliana met Bernhard von Lippe-Biesterfeld, een prins uit – jawel – Duitsland. Datzelfde jaar vierden de Ten Booms het honderdjarige bestaan van hun horlogewinkel. Corrie was er trots op dat de familielijn van horlogemaker helemaal terugging tot

haar grootvader Willem, die de horlogewinkel aan de B  j   ooit had geopend. Het leven in Haarlem was vredig, maar nog voordat er een jaar voorbij was zou dat veranderen.

In maart 1938 annexeerde Duitsland Oostenrijk, en ondergingen zo'n 183.000 Oostenrijkse Joden hetzelfde lot als de Joden in Duitsland. Toen de zomer aanbrak waren de meeste Joodse bedrijven in het Duitse Rijk overgenomen door Duitsers. In de herfst was er een sprankje hoop. Op 29 september was er een ontmoeting tussen de Britse premier Neville Chamberlain en de Franse premier Edouard Daladier en Hitler in München, waar ze een verdrag ondertekenden waarmee Duitslands annexatie van Sudetenland in Tsjecho-Slowakije werd erkend. Terug in Londen kondigde Chamberlain aan dat het Verdrag van München had gezorgd voor '*peace in our time*'.

Koningin Wilhelmina dacht daar anders over. '[Bij die laatste bezinning] was uiteraard de grote vraag, waar het nationaalsocialisme Europa tenslotte zou brengen,' schreef ze.¹⁰ 'In de lente van 1938, toen Hitler zich van Oostenrijk meester maakte, was het antwoord mij volkomen duidelijk. De Duitse politiek zou voor Europa catastrofale gevolgen hebben.'

'Nog maar nauwelijks was Oostenrijk in Hitlers handen, of hij ging onrust stoken in Tsjecho-Slowakije. [...] Hitlers landhonger was [met het toegeven aan deze eis] niet gestild. Ik zag in die dagen reeds duidelijk, dat Hitler verder zou gaan, dat het bereiken van een oogmerk voor hem alleen betekende, dat hij zich nu op de verwezenlijking van een andere territoriale wens kon gaan richten en dat hij, zodra hij daartoe de kans schoon zag, heel Europa in zijn politieke spel zou gaan betrekken. Het voorspel van de verraderlijke aanval op ons eigen land was begonnen.'

In weerwil van het Verdrag van München ging Hitler door met zijn razernij tegen de Joden. Minder dan een maand na het verdrag werden er op 27 oktober 18.000 Duitse Joden gearresteerd, in wagons gepropt en naar de Poolse grens gedeporteerd. De familie Grynszpan – die net uit Hannover was verbannen – bevond zich onder de gedeporteerden. Toen de trein aankwam bij de Poolse grens, postte Berta Grynszpan een brief aan haar zeventienjarige broer, Herschel, die in